

ЕТНОСИМВОЛІКА НАЗВ ДЕРЕВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Олег КОМАР (Умань, Україна)

У статті йдеться про етнокультурну знаковість та символіку назв дерев в українській мовній картині світу.

The article reveals the problem of ethnocultural symbolism of trees' names in Ukrainian language picture of the world.

Особливістю сучасної лінгвістичної науки є поступовий перехід від позитивного знання про предмет до більш глибокого його вивчення, за якого мова як предмет науки поступово втрачає ознаки номіналістичної інтерпретації і трактується вже як духовна енергія і пізнавальна активність індивіда. Так, протягом останнього десятиріччя в українській лінгвістиці відбувається активне дослідження лінгвофілософської категорії «мовна картина світу». Взавши за основу твердження В. фон Гумбольдта про мовне світобачення, а також ідеї Е. Сепіра та Б. Уорфа про етноспецифічну концептуалізацію реального світу, українські мовознавці створюють власні концепції щодо інтерпретації поняття «мовної картини світу».

Зокрема, В. Жайворонок вбачає у картині світу «все те, що йде передусім від людини або етносу, результат людського сприйняття, фантазій, мисленнєвих процесів і перетворювальної діяльності» [3: 9]. Вчений зазначає, що всесвіт постає для людини предметом пізнання, тому, осмислюючи його, людина пізнає і саму себе, оскільки її внутрішній, суб'єктивний світ є відображенням світу зовнішнього, об'єктивного. Важливим елементом процесу пізнання виступає мова, тому феномен світу, пізнаного через мову, постає для людини образами її мови [3: 9-10].

В. Ужченко визначає мовну картину світу, як «вербалізовані інтерпретації мовними соціумами навколишнього світу й самих себе в цьому світі» [10: 67]. Він зазначає, що картина світу є власне світобаченням як кожної окремої людини, так і етносу в цілому, вона є результатом сприйняття та осмислення навколишнього світу, який зафіксований у мові. Внаслідок процесів взаємодії людини з реальним світом виникає неперервний зв'язок між людиною, всесвітом та її мовою, у якому всі елементи взаємопов'язані [10: 67-68].

Концепція О. Селіванової базується на виокремленні поняття «ментальний лексикон мови», який характеризує не свідомість окремого мовця, а інтерпретацію реального світу свідомістю цілого народу, який є носієм тієї чи іншої мови. Особливу увагу дослідниця приділяє вивченню окремих фрагментів мовної картини світу, серед яких, зокрема, виділяються етноспецифічні опозиції мовної свідомості [7: 84-85].

І. Голубовська визначає мовну картину світу як «виражене засобами даної мови світовідчуття та світорозуміння етносу, вербалізовану інтерпретацію мовним соціумом навколишнього світу і себе в цьому світі» [1: 6]. Дослідниця проводить межу між концептуальною та мовною картинами світу, вказуючи на те, що останній характерне повсякденне, наївне відображення реальності, на протигагу науковості та загальнолюдському характеру концептуальної картини світу [1: 38].

Вивченню питання картини світу та її відображення у мові займалися й інші українські мовознавці, зокрема Н. Сукаленко, В. Кононенко, О. Тищенко, Ж. Соколовська, О. Федик, Т. Лукінова, А. Даниленко та інші.

Метою статті є аналіз та осмислення етнокультурної знаковості та символіки мовних елементів, що відображають дерева як фрагмент української концептуально-мовної картини світу.

Рослинний світ є важливим елементом універсуму, тому знайшов у мові народу надзвичайно широке відображення. Протягом століть люди намагалися пізнати властивості тих чи інших рослин, використовували їх у різноманітних сферах своєї діяльності, від побуту до магічних обрядодій. Саме тому з плином часу назви рослин поступово набули сакралізованого значення, на первинну номінацію наклався культурний шар, а самі назви перетворилися на знаки, що містять у собі великий обсяг інформації етнокультурного характеру.

За концептуально-мовною картиною світу В. Жайворонка, універсум (світ як ціле) поділяється на три макроелементи: всесвіт, людина і людина та всесвіт. У свою чергу, серед інших елементів, всесвіт містить у собі рослинний світ, до якого вчений відносить:

• Деревя	Трави
• Кущі	Лікарські рослини
• Злаки	Декоративні рослини
• Овочі	Бур'яни
• Кормові культури	Гриби
• Технічні культури	Водорості [3: 14].

Деревя є важливими складниками етнічної культури, вони часто зображаються як живі істоти, оскільки за народним повір'ям «у лісі немає нічого неживого». Сакральна їх сутність веде початок від *Світового дерева*, яким наші предки уявляли собі всесвіт. Зокрема, відбувається асоціація трьох рівнів рослини (коріння, стовбур і корона) з трьома світами (підземний, земний та небесний). Крім того, у віруваннях давніх українців існувало *міфічне дерево*, яке росло на небі й виконувало функцію зв'язуючої ланки між небесним та земним світами. У прислів'ях та приказках ознаки дерева співвідносяться з життям та характеристиками людини, напр. *високе дерево найшвидше вітер зламає; дерево падає, куди хилиться; на низьке дерево і кози скачуть; скрипливе дерево довго живе; від доброго дерева добрий і плід тощо* [4]. Часто деревя наділяли антропоморфними ознаками, тому *криве дерево* асоціювалося із зіпсованою людиною, *круте* – міцною, впевненою людиною, *похиле* – слабкодухою, незахищеною людиною, *скрипливе* – хворобливою, старою людиною, *високе* – честолюбною людиною [2: 176].

Значна кількість видів дерев є для українців сакральною, наповненою культурним змістом, зокрема *верба, вишня, груша, дуб, калина, клен, липа, осокір, слива, тис, тополя, явір, ясен* тощо. Значимо, що сакральний зміст та мовна етносимволіка назв дерев мають варіативний характер, тобто їх ціннісне сприйняття може відрізнятися у різних регіонах України. Особливості сприйняття та усвідомлення дерев як елемента світу, що оточує людину, а також взаємодії з ними, залежать від географічних, соціальних, історичних умов, у яких проживає той чи інший субетнос. У свою чергу, окремі варіативні елементи етномовної символіки доповнюють загальну концептуально-мовну картину світу українського етносу. Отже, спробуємо проаналізувати саме загальноетнічну лінгвокультурну символіку мовних елементів, що містять назви та ознаки дерев.

Особливістю мовної психології українського етносу є створення та використання зменшених та пестливих назв об'єктів оточуючого світу. Зокрема, деревя в українській мові мають значну кількість пестливих назв, що знайшло відображення у різноманітних шарах народної культури. Крім того, кількість дерев має важливе значення, тому в українській мові часто поряд із звичною назвою дерева можна знайти номінації одиничних дерев або ж збірні їх назви. Так, *верба* (пестл. *вербиця, вербиченька, вербичка, вербонька, вербочка*; один. *вербина*; збірн. *верб'я*) є ритуальним Великоднім елементом, росте зазвичай біля води і бере з неї силу, тому *де верба, там і вода; там криниця, де вербиця*. Вона вважається життєздатною рослиною, тому кажуть: «*Верба – як трава лугова: ти її покоси, а вона знов буде рости*» [4].

Верба є символом неплідності, оскільки ніколи не дає плодів. Саме тому кажуть «*добра, як з курки молока, а з верби петрушки*» на позначення марної справи, «*грушки на вербі*», коли мають на увазі якусь нісенітницю, безглузду вигадку, або «*у когось на вербі грушки ростуть*», коли мова йде про людину, яка занадто багато вигадує та фантазує. *Золоті верби* та будь-яка діяльність, пов'язана з ними, містять символічний елемент марності недоладних або нерозумних дій, як то *верби золоті ростуть, садити золоті верби* [8 (1: 325)]. Крім того, верба є своєрідним оберегом, оскільки вважалося, що її особливий шум відганяє від людини злих духів і хвороби, тому у Вербну неділю люди били себе і дітей, примовляючи:

*«Не я б'ю, верба б'є,
Віднині за тиждень
Буде в нас Великдень.
Будь веселий, як верба,
А здоровий, як вода,
А багатий, як земля»* [2].

Груша (пестл. *грушенька, грушечка*; один. *грушина*) здавна була символом дівочтва. У народних піснях дівочтво асоціюється з поєднанням груші та яблуні, напр. *яблонька садовая, грушенька медовая*, або груші та явора (символа парубочтва). У народі кажуть: «*як грушка досягне, то й сама з дерева впаде*», коли мова йде про те, що все має йти у свою чергу, але «*грушка-минушка*» на позначення швидкоплинності радісних, приємних миттєвостей життя.

У народі вважали, що *дуб* (пестл. *дубчик, дубок, дубочок, дубець*; один. *дубина*; збірн. *дуб'я*) – улюблене дерево богів, які на ньому жили (пор. Світове дерево часто асоціювалося якраз із дубом). Найбільшим у діброві дубам наші предки приносили жертви, здебільшого – різні страви [5: 104]. Старі, столітні дерева називали *дуб-велет, дуб-велетень, дубище*, а сильну, дужу людину часто характеризували порівняннями *міцний, як дуб; богатир, мов дуб, стоїть, не ворухнеться*. Прикметник *дубовий* також характеризує міць, силу (*дубові руки, голос дубовий, як у крука*), а *дубуватий* – недалеко, нерозумну людину (пор. *дубоголовий*) [8 (2: 429-430)]. Дуб був символом чоловіка, батька, козака: «*Ой у полі дубочок зелененький, Отож мій батько рідненький*». З твердої деревини дуба виготовляли меблі, а з дубових клепок – бочки (напр. *який дуб, така бочка, яка мати, така дочка*). З дубових колод виготовляли човни, які часто мали назву *дуб*, а також домовини, звідки *дати дуба, врізати дуба, одубенити* (померти) [2: 203]. Українські прислів'я та приказки багаті на згадки про дуб-дерево, напр. *Великий дуб, та дуплистий; за один раз дуба не звалиши; кожний дубок хвалить свій чубок; як дуба не нахилиши, так великого сина на добре не навчиши* [4].

За біологічними характеристиками, калина – це деревовидний кущ, але її етнокультурний потенціал спонукає до опису та аналізу поряд із деревами, оскільки будь-які інші назви кущів не містять такого об'єму символіки, як калина. Червоний колір ягід *калини* (пестл. *калиненька, калиночка*) символізує світло, вогонь, усе червоне, і саме через ці якості з нею пов'язують красу та радість, у першу чергу дівочу, напр. *Ой у лузі червона калина, Вийди до мене кохана дівчино*. Калина здавна була символом не тільки гарної, а й здорової, повної сил жінки, про що свідчить порівняння «*молода, як ягода, червона, як калина, солодка, як малина*». Зламана калина та гіркота її ягід символізують покинуту, самотню жінку, зокрема *Ой калина-малина, Ні сладка, ні гірка, Так заплакала Солдатська жінка*, а стигла калина – зрілу жінку [9].

Знаковим для української культури є і *калиновий міст*, який є символом переходу дівчини у доросле життя, тому кажуть *ходити по каліновому мосту* (пізнати кохання, рідше – виходити заміж). Крім того, калину використовували як матеріал для виготовлення дитячих колисок, а також як прикрасу для них. Кетяги калини у такий спосіб виконували функцію оберегу, що захищав дитину від хвороб і незгод та пророкував їй щастя-долю, зокрема *На каліні мене мати колихала, Щастя, долі в чистім полі виглядала* [9].

Тополя (пестл. *тополенька, тополечка, тополька*) є об'єктом традиційних для української мови порівнянь, напр. *дівчина, як тополя; тонка, як тополя; тополиний дівочий стан*. Часто у народних піснях рубання тополі символізує видавання дівчини заміж, пор. *Було б не рубати у полі тополі, Було б не сватати мене молодой; Тонкая высокая тополя: Чорнявая дівчина моя; Тонкую, високою зрубаю – Чорнявую дівчину кохаю; Там серед поля росте тополя, скажи мені, мила, чи будеш ти моя* [2: 599-600]. Тополя була і міфічним образом давніх українців, які під час весняних свят обирали найстрункішу дівчину, зав'язували їй над головою руки, надівали на них стрічки, намиста і водили селом, приспівуючи: *Стояла тополя край чистого поля, Стій, тополенько, стій, не розвивайся, Буйному вітроньку не піддавайся* [5: 218]. Крім того, тополя є невід'ємною частиною українського краєвиду, особливо лісостепової зони, свідчення чого можна знайти у творах багатьох письменників та поетів, зокрема Т. Шевченка, Панаса Мирного, І. Нечуй-Левицького, В. Симоненка.

Символіка *явору* (пестл. *яворець, яворик, яворко, яворонько, яворок, яворочок*; один. *яворина*) знайшла відображення у великій кількості народних пісень. У них явір знаходиться поруч із закоханими, часто символізує силу, стрункість та вправність молодого хлопця, парубка, або тугу і печаль дівчини, яка із парубком розлучилася, напр. *Під явором, яворцем Стоїть дівка з молодцем; гнеться яворина від вітрів, та не зломиться*. Символіку чоловічого та жіночого початків, які асоціюються з явором та калиною, можна знайти,

зокрема, у творах Т. Шевченка, наприклад: *Посадили над козаком Явір та ялину, А в головах у дівчини Червону калину*. Крім того, явір є і символом туги козака за коханою, за рідною оселею, напр. *Стоїть явір над водою, В воду похилився, На козака пригодонька, Козак зажурився* [9].

Антропоцентризм сприйняття універсуму часто спонукає індивіда до перетворювальної діяльності, тобто, розмежовуючи корисне та шкідливе для себе, людина, або й навіть цілий етнос, виділяє важливі особливості об'єктів реального світу і, шляхом взаємодії з ними, створює певні матеріальні та культурні блага. Елементами традиційної української хати є вікна, двері, підвіконня, поріг, лава, які тривалий час виготовлялися виключно з дерева і містили значне культурне та сакральне навантаження (пор. поріг, виготовлений із певної породи дерева, повинен захищати господарів хати від проникнення лиха та хвороб). Інструменти, зокрема мотвило, веретено, гребінь, граблі, ціп, ковінька, рогач, лопата для хліба, та господарчі об'єкти також у більшій мірі були виготовлені з дерева. Саме тому їх назви часто походили від назв дерев, з яких вони виготовлялися, пор. *липівка* (вулик, ложка), *лип'янка* (діжка), *липа* (довгий човен), *липка* (ручка серпа), *вербівка* (посуд з верби), *дуб* (великий човен), *дубник* (діжка), *дубок* (колода) тощо [8].

Багато дерев, зокрема плодові, є джерелом їжі для людини, тому кулінарний шар культури відображений у мові досить широко. Так, з плодів більшості дерев виготовляють різноманітні настоянки та наливки, зокрема *грушівку*, *калінівку*, *вишнівку*, *яблучник*, *слив'янку* тощо. *Калинником* називають пиріг або кисіль, а *липовий цвіт* використовують як потогінний засіб при застуді. Загалом, назви більшості страв, які готують з тієї чи іншої садовини, тісно пов'язані із назвами дерев, а етнокультурний зміст таких страв часто обумовлюється символікою відповідного дерева.

Згідно з міфологічними уявленнями, які збереглися у мові та культурі народу, людина або місце, названі на честь певного об'єкта універсуму, повинні мати властивості, характерні такому об'єкту. Зокрема, антропоніми (здебільшого прізвища) на основі назв дерев, напевно утворювалися за відповідністю антропоморфних характеристик того чи іншого дерева ознакам та якостям, властивим людині (пор. *Вербинець*, *Верб'яний*, *Грушовець*, *Грушевський*, *Дубич*, *Дубовець*, *Дубик*, *Дубовик*, *Дуб'юк*, *Дуб'яга*, *Калинка*, *Калинович*, *Калинчук*, *Калинюк*, *Липкевич*, *Липчак*, *Сливка*, *Сливко*, *Слив'як*, *Топольницький*, *Яблонський*, *Яворницький*, *Яворівський*) [6], а топоніми – відповідно до ареалу поширення дерев, їх значимості, особливостей співіснування з людьми (*Вербівочка*, *Вербове*, *Вишеньки*, *Грушатичі*, *Грушуватка*, *Дубняки*, *Дубовий Гай*, *Дубо-Осокорівка*, *Дуб'яги*, *Калинівка*, *Калинова Балка*, *Кленове*, *Липки*, *Липова долина*, *Слив'янка*, *Топілля*, *Яблунець*, *Яблунівське*, *Явори*, *Яворівці*) [8].

Мовна картина світу будь-якого народу характеризується значною кількістю етноспецифічних елементів. Вони містять етнокультурний шар, який, внаслідок мислительної діяльності етносу, нагромаджувався протягом століть, акумулюючи знання та уявлення про світ багатьох поколінь. На прикладі мовних елементів, у яких у тій чи іншій мірі відображені особливості дерев, як фрагмента української концептуально-мовної картини світу, можна простежити накопичення на первинну номінацію реалії етнокультурної знаковості, що, у свою чергу, спричиняє появу слів-символів, властивих мовній картині світу того чи іншого етносу. Зазначимо, що проблема етнокультурного аналізу фрагментів української мовної картини світу залишається актуальною, що окреслює подальші перспективи її дослідження.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Голубовская И.А. Этнические особенности языковых картин мира. – К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. – 293 с.
2. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
3. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: Нариси. Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.–К.: Довіра, 2007.–262 с.
4. Міщенко Н., Міщенко М. Слово батьків з усіх віків – К.: Богдана, 1998. – 1136 с.
5. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. – К.: Велес, 2007. – 240 с.
6. Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ. – К.: Вид-во «Радянська школа», 1968. – 256 с.
7. Селіванова О.О. Актуальні напрямки сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
8. Словник української мови: В 11-ти томах / Ред. кол. І.К.Білодід (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
9. Соціально-побутові пісні / Ред. кол. С.Д.Зубков та ін. – К.: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1985. – 330 с.
10. Ужченко В.Д. Актуальні питання розвитку української мови: Посібник для магістрантів. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 146 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олег Комар – аспірант кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Наукові інтереси: когнітивна лінгвістика, етнолінгвістика.

СИНЕРГІЙНА ДІЯ МОДАЛЬНИХ СМИСЛІВ У ПРОЦЕСІ ІНТЕНСІОНАЛІЗАЦІЇ ПРОЗОВОГО ДИСКУРСУ

Світлана КРИВОРУЧЕНКО (Кіровоград, Україна)

У статті розглядається синергетика дискурсно-модальної семантики, що виступає засобом втілення змісту в художньому творі. Дослідження проводиться на матеріалі творів В. Дрозда.

The article deals with the synergetic of the modal-discourse semantics as the mean of embodiment of the artistic sense. There have been examined V. Drozd's stories.

У дослідженнях теорії твору актуальним є застосування синергетичного підходу, що розглядає текст як «мовний, складний, ієрархічно організований репрезент певної змістової нелінійної цілісності» [2: 21]. У цьому напрямі виконано праці О.О. Семенець [11], Н.Л. Мишкіної [9], В. О. Піщальнікової [10], І.О. Германа [2], Г.Г. Москальчук [8] та ін.

У роботах цих науковців розкриваються такі питання, як змістова та структурна організація та самоорганізація тексту, закони його внутрішнього життя, лінгвістична синергетика поетичного ідіолекту тощо.

Запропонована стаття становить логічне продовження комплексного й системного дослідження актуальних питань текстотворення – зокрема, передбачає вивчення синергійної дії модальних смислів у процесі втілення змісту художнього дискурсу.

Застосування синергетичного підходу до вивчення змістової зв'язності прозового дискурсу передбачає дотримання принципів цілісності, системності, оскільки синергетика як «базисна методологічна настанова, самою своєю природою орієнтована на пошук спільного в різних концепціях <...>» [11: 6]. О.О. Семенець зауважує, що загальною методологічною настановою сучасної науки є принцип додатковості, сформульований Н. Бором, – для адекватного представлення об'єкта дійсності необхідно описати його принаймні у двох протилежних епістемологічних системах [11: 5].

Наше дослідження буде базуватися на здобутках логіко-філософського, логіко-семіотичного напрямів лінгвістики. Теоретичною основою вивчення текстової категорії дискурсно-модальної семантики слугуватимуть семантичні концепції логіків Р. Карнапа, О. Куайна, Г. Фреге, Дж. С. Мілля, а також філософські аспекти організації художнього твору, представлені в працях М. Фуко, М. М. Бахтіна, Ю. М. Лотмана, Ю.С. Степанова тощо.

Вивчення семантичного аспекту художнього світу прозового дискурсу передбачає використання таких логічних категорій, як інтенціонал та екстенціонал, ім'я та смисл, зміст і сигніфікат тощо.

У розкритті складних нелінійних відкритих систем віддається першорядна роль людській свідомості. Застосовуючи вищезазначені підходи, при дослідженні семантичного наповнення художнього твору будемо розглядати реальність, створену розумовою та чуттєвою сферами суб'єкта мовлення. Це свідчить про значущість логіко-філософської категорії модальності мислення та почування, яка в мові мистецького твору реалізується через дискурсно-модальну семантику дескрипцій, що співвідносяться з референтами в інтенціональному світі. При вивченні конкретного художнього твору під суб'єктом мовлення будемо розуміти оповідача прозового дискурсу, при вивченні цілісного прозового світу митця, тобто його ідіолекту, особою-мовцем будемо вважати письменника.

Про доцільність розкриття модальних смислів при вивченні змістової організації художнього твору знаходимо й у працях Л.О. Бутакової, яка трактує текст як динамічний вербально-невербальний об'єкт, створений свідомістю особистості, який у відкритій континуальній системі фіксує специфіку особистісних смислів, репрезентованих за допомогою відносно стабільної системи значень [1: 25].

Варто зазначити, що при вивченні змісту художнього твору поняття «значення» та «смисл» не варто ототожнювати. Слідом за Г. Фреге, вважаємо, що кожен об'єкт повинен мати як значення (Bedeutung), так і смисл (Sinn). Під значенням розуміють об'єкт, який